

ศึกษาวิเคราะห์กระบวนการสร้างสัมมาทิฐิในพรหมชาลสูตร
An Analytical Study of the Process to Build up Sammāditthi
in Brahmajāla Sutta

¹พระธนายพงศ์ อาสนธิ์, ²พระมหาอุทธาน นรเชฏโฐ, ³สุเทพ พรหมเลิศ

⁴พระครูสิริรัตนบัณฑิต และ⁵ประเวศน์ อินทองปาน

¹PhraDhanāyupong Āsondhi, ²Phra Mahayuthanā Norachetto, ³SuthepPhromlert

⁴PhraKhrusirirattanabanthitta and ⁵Praves Intongpan

^{1,2,3,4}คณะพุทธศาสตร์ มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย

^{1,2,3,4}Faculty Buddhism, Mahachulalongkornrajavidyalaya University

⁵คณะมนุษยศาสตร์ มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์ บางเขน

⁵Faculty of Humanities Kasetsart University, BangKhen.

Corresponding author email: offoason@gmail.

Received: May 8, 2023; **Revised:** August 22, 2023; **Accepted:** August 25, 2023

บทคัดย่อ

บทความวิจัยนี้มีวัตถุประสงค์ 1) เพื่อศึกษาโครงสร้างและสาระสำคัญในพรหมชาลสูตร 2) เพื่อศึกษากระบวนการสร้างสัมมาทิฐิที่ปรากฏในพระไตรปิฎก 3) เพื่อวิเคราะห์กระบวนการสร้างสัมมาทิฐิในพรหมชาลสูตร เป็นการวิจัยเชิงคุณภาพ ด้วยวิธีการวิเคราะห์เนื้อหาจากข้อมูลในพระไตรปิฎก และเอกสารงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง แล้วนำเสนอในรูปแบบเชิงพรรณนา

ผลการวิจัยพบว่า 1) พรหมชาลสูตรมีโครงสร้างและสาระสำคัญที่เนื่องมาจากสุปปิยพราหมณ์ กล่าวจากจ้วงพระรัตนตรัย พระพุทธเจ้าจึงตรัสพรหมชาลสูตรว่า เหล่าพราหมณ์รับผัสสะไม่ถูกต้อง มีความยึดมั่นถือมั่น นำไปสู่มีจกชาติภูมิที่มีมูลเหตุ 62 ประการ บัญญัติอัตตาและโลกเพราะตัณหา ทำให้มีการเกิด ภพ ชาตียวนเวียนอยู่ไม่รู้จักจบสิ้น เหล่าสงฆ์ควรรับผัสสะให้ถูก ไม่โกรธ ไม่ดีใจ มีศีลบริสุทธ์ 2) กระบวนการสร้างสัมมาทิฐิที่ปรากฏในพระไตรปิฎก มีเหตุปัจจัยมาจากปรโตโฆสะ เช่น กัลยาณมิตร ที่เป็นผู้แนะนำสั่งสอนเป็นผู้ชี้ทาง และ โยนิโสมนสิการที่เป็นการรู้จักคิดอย่างฉลาด กระบวนการรับรู้ที่เป็นสัมมาทิฐิ คือการที่อายตนะตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจสัมผัสกับสิ่งเร้า ให้รู้เท่าทัน ไม่ยินดี ไม่ยินร้าย 3) กระบวนการสร้างสัมมาทิฐิในพรหมชาลสูตร เริ่มต้นเกิดจากเห็นโทษจากการรับผัสสะที่เป็นโทษ รู้จักหลีกเลี่ยงจากมีจกชาติภูมิที่เป็นการรับรู้ผัสสะในอายตนะ 6 ไม่ถูกต้อง เห็นความสำคัญของศีล ที่เป็นพื้นฐานเพื่อการดำรงชีวิตที่ดีงาม มีกัลยาณมิตรเป็นผู้ให้คำแนะนำชี้ทางถูกต้อง มีความคิดแยกกาย บุคคลควรดำเนินชีวิตโดยการรับผัสสะได้ถูกต้อง เลือกที่จะรับผัสสายตนะที่เป็นคุณ เป็นสัมมาทิฐิ

คำสำคัญ: สัมมาทิฐิ; พรหมชาลสูตร; กระบวนการ

Abstract

This research article has three objectives: 1) to analyze the structure and essence in Brahmajāla Sutta, 2) to analyze the process of creation of Sammādiṭṭhi that appears in the Tripitaka, 3) to study and analyze the process of creating Sammādiṭṭhi in Brahmajāla Sutta. This research article is a qualitative research, by studying the data in the Tripitaka, and related research papers. Using descriptive presentation.

The research found that: 1) The Brahmajāla Sutta has its structure and essence, as a result of Suppiya Brahmins uttering insults to the Triple Gems. The Lord Buddha then spoke the Brahmajāla Sutta that, the brahmins did not perceive correctly in feeling. The preconceived. lead to egotism, due to 62 things. Mandates the Ego and the World by Lust. That lead to births, worlds, lives revolving around endlessly. The monks should feel it right, not get angry or unhappy. Monks should keep pure precepts. 2) The process of creating Sammādiṭṭhi as shown in the Tripitaka had a factor from paratoghosa such as Kalyānamitta, who is an instructor advise, a consultant. And Yonisomanasikāra, that mean knowing to think intelligently, investigate the cause. Recognition process which is right view, that is, the six consciousnesses, eyes, ears, nose, tongue, body, and mind, to experience stimuli, you can see through a trick, not pleased not rude. 3) The process of creating right view in the Brahmachalala Sutta Beginning from seeing the harm from the bad sense. knowing how to avoid the false belief, that is the perception of the six senses that are not correct, seeing the importance of the precepts, that is the basis for living a good life. There are good people who give advice and point the right way. have a clever idea. A person should live by having the right senses. Choose to experience the vision that is Sammādiṭṭhi

Keywords: Sammādiṭṭhi; Brahmajāla Sutta; Process

บทนำ

การศึกษาสัมมาทิฏฐิในเรื่องนี้เริ่มจากสุปปิยปริพาชกกล่าวติเตียนพระรัตนตรัย มีความเป็นมาดังที่ปรากฏในพระสูตรว่า สมัยหนึ่ง พระพุทธเจ้าเสด็จทางไกลระหว่างราชคฤห์ กับเมืองนาลันทาพร้อมด้วยภิกษุ 500 รูป สุปปิยปริพาชกก็ได้มาตามหาลูกศิษย์คือพรหมทัตมานพในเส้นทางนี้เช่นเดียวกัน สุปปิยปริพาชกกล่าวติเตียนพระพุทธ พระธรรม พระสงฆ์ หลายประการ ส่วนพรหมทัตมานพกลับกล่าวยกย่องทั้งสอง มีถ้อยคำขัดแย้งถกเถียงกันตลอดเวลา (พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย: 9/1/1)

ภิกษุทั้งหลายเมื่อได้ยินดังนั้นต่างก็ไม่พอใจ และสนทนากันถึงเรื่องที่สุปปิยะปริพาชกกล่าวลบหลู่พระรัตนตรัย เมื่อพระพุทธเจ้าทรงทราบความจึงตรัสเตือนว่า “... ถึงคนพวกอื่นจะฟังกล่าวติเตียนเรา

พระธรรมหรือพระสงฆ์ก็ตาม พวกเธอไม่ควรผูกอาฆาตแค้นเคืองขุนโจรคนพวกนั้น ถ้าพวกเธอโกรธเคืองหรือไม่พอใจพวกเขา พวกเธอก็จะประสบอันตรายเพราะความโกรธเคืองนั้นได้” และนอกจากนั้นยังตรัสว่า ถึงแม้จะมีใครกล่าวยกย่องพระองค์ หรือพระธรรม หรือพระสงฆ์ก็ตาม ก็ไม่ควรดีใจ หรือกระหยิ่มใจ เพราะอาจประสบอันตรายได้เช่นเดียวกัน (พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย: 9/6/3)

จากพระสูตรแสดงให้เห็นว่า พระพุทธเจ้าสอนให้สงฆ์ทั้งหลายมีความหนักแน่น ไม่โกรธ เมื่อมีผู้ติเตียน ไม่ดีใจเมื่อมีผู้สรรเสริญ นอกจากนั้นพระพุทธองค์ยังทรงกล่าวว่า สิ่งที่จะทำให้สังขารดับก็คือศีล พรหมชาลสูตรเป็นพระสูตรแรกในพระสุตตันตปิฎก อยู่ในทีฆนิกายที่มีพระสูตรยาวๆ ถึง 34 พระสูตร มีความสำคัญมาก คล้ายกับเป็นการเปิดฉากให้เห็นถึงความคิดความเห็นของคนอินเดียในสมัยนั้นที่แตกต่าง ไปจากพระพุทธศาสนา ในพระสูตรนี้มีเนื้อหาว่าด้วยศีล 3 ระดับ คือจุลศีล มัชฌิมศีล และมหาศีล อันเป็น แนวทางการปฏิบัติตนของพระภิกษุในพระพุทธศาสนา ยังตรัสถึงทัศนะทางปรัชญาและแนวทางการปฏิบัติของลัทธิต่างๆ ในสมัยพุทธกาล เรียกว่า ติฎฐิ 62 ประการ (พระกวีวรรณ (จันทน์ ชุตินธโร), 2556)

พรหมชาลสูตร กล่าวถึงศีลอันเป็นข้อปฏิบัติเบื้องต้นของการเป็นสมณะที่ดี ด้วยการนำเอาศีลมาเป็นข้อโต้แย้งทางความคิดและการปฏิบัติและกล่าวเรื่องติฎฐิว่า สมณพราหมณ์ทุกคนที่มีความเห็นต่างเหล่านี้ เพราะมีมิจฉาติฎฐิ เริ่มต้นจากผัสสะ การสัมผัสด้วยอายตนะ 6 จึงเกิดเวทนา (การเสวยอารมณ์) เพราะเหตุที่มีเวทนา จึงเกิดตัณหาความทะยานอยาก เพราะเหตุที่มีความทะยานอยาก จึงมีความยึดมั่นถือมั่น หรืออุปาทาน เพราะเหตุที่มีความยึดมั่นถือมั่น จึงมีภพ คือ ความมี ความเป็น เพราะเหตุที่มีความมีความเป็น จึงมีชาติ คือความเกิด เพราะเหตุที่มีความเกิด จึงมีความแก่ ความตาย ความเศร้าโศก คร่ำครวญ ฯลฯ (พระไตรปิฎกภาษาไทยฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย: 9/146/45) พราหมณ์เหล่านั้นรับผัสสะไม่ถูกต้อง ย่อมติดอยู่ในข่ายความเห็นผิด (มิจฉาติฎฐิ) มี 62 ประการเหมือนปลาติดข่าย ดังปรากฏในพรหมชาลสูตรว่า สมณพราหมณ์เหล่านั้นรับผัสสะ นำไปสู่เวทนา สุดท้ายก็คือความทุกข์ ติฎฐิไม่อาจนำไปสู่ความดับทุกข์ได้ พราหมณ์เหล่านั้นถูกติฎฐิ 62 ซึ่งเป็นดุจตาข่ายปกคลุมเอาไว้ ตกอยู่ในตาข่ายเมื่อไพล่ขึ้นก็ไพล่อยู่ในตาข่าย ติดอยู่ในตาข่ายนี้ เปรียบเหมือนชาวประมงผู้ชำนาญใช้แหดัก ทอดลงในหนองน้ำเล็กๆ บรรดาสัตว์ตัวใหญ่ในหนองน้ำแห่งนี้ทั้งหมด ถูกแหครอบเอาไว้อยู่ในแหนี้ เมื่อผุดขึ้นก็ผุดอยู่ในแหนี้ ติดอยู่ในแหนี้ถูกครอบเอาไว้ สมณะหรือพราหมณ์ตกอยู่ในตาข่าย ติดอยู่ในตาข่าย ถูกคลุมเอาไว้ เมื่อไพล่ขึ้นก็ไพล่อยู่ในตาข่ายนี้เอง (พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย: 9/6/3) ซึ่งเป็นขอบข่ายของผัสสะ ที่ทำให้สมณพราหมณ์หลงอยู่ในความเห็นผิด (ติฎฐิ 62 ประการ) ปกคลุมเอาไว้ถูกครอบเอาไว้เหมือนปลาติดข่าย เช่นเดียวกัน ไม่สามารถที่จะไพล่พ้นจากตาข่ายได้ ติฎฐิ 62 นั้น พระพุทธเจ้าทรงจัดว่าเป็นมิจฉาติฎฐิ ทั้งสิ้น เพราะมิจฉาติฎฐิย่อมเกิดขึ้นเพื่อไม่เป็นประโยชน์เกื้อกูล ไม่เป็นความสุขแก่คนอื่น เพื่อความพินาศ ไม่ใช่เพื่อประโยชน์เกื้อกูล สร้างความทุกข์แก่ผู้อื่น แต่สามารถขจัดได้ด้วยสัมมาติฎฐิ

ในมหาจิตตาริสกสูตร ระบุว่า “สัมมาติฎฐิย่อมทำลายมิจฉาติฎฐิได้ และบาปอกุศลธรรมทั้งหลาย ที่มีมิจฉาติฎฐิเป็นปัจจัย ก็ถูกสัมมาติฎฐิทำลาย กุศลธรรมทั้งหลายอันมีสัมมาติฎฐิเป็นปัจจัย ย่อมถึงความเจริญเต็มที่จนถึงสัมมาวิมุตติย่อมทำลายมิจฉาวิมุตติได้ ฯลฯ” (พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย: 14/112/181) สาระสำคัญในพระสูตรนี้ก็คือ สัมมาติฎฐิย่อมทำลายมิจฉาติฎฐิ และบาปอกุศล

เนื่องจากอริยชา อันมีมีจฉาติภูมิเป็นปัจจัยก็ถูกสัมาทิภูมิต้นทำลายลง คุณงามความดีทั้งหลายที่มีสัมาทิภูมิต้นเป็นปัจจัย ย่อมพัฒนาไปจนถึงที่สุดจนถึงการหลุดพ้น

จากความเป็นมาและความสำคัญดังกล่าวมาแล้วนั้น ผู้วิจัยซึ่งเป็นพระภิกษุอยู่ในพระพุทธศาสนา จึงมีความสนใจที่จะทำการศึกษาวิเคราะห์กระบวนการสร้างสัมาทิภูมิต้นในพรหมชาลสูตร เพื่อจะได้เป็นแนวทางในการวางกระบวนการสร้างความคิดเห็นที่ถูกต้อง ในการรับรู้ในผัสสะที่มี ศีล และสัมาทิภูมิต้นเป็นพื้นฐานสามารถจัดมีจฉาติภูมิได้ เพื่อที่จะเป็นการวางแนวทางในการสร้างสัมาทิภูมิต้นในบุคคลสืบต่อไป

วัตถุประสงค์ของการวิจัย

1. เพื่อศึกษาโครงสร้างและสาระสำคัญในพรหมชาลสูตร
2. เพื่อศึกษากระบวนการสร้างสัมาทิภูมิต้นที่ปรากฏในพระไตรปิฎก
3. เพื่อวิเคราะห์กระบวนการสร้างสัมาทิภูมิต้นในพรหมชาลสูตร

วิธีดำเนินการวิจัย

การวิจัยนี้เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษาตามหลักสูตรปริญญาพุทธศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชา พระไตรปิฎกวิเคราะห์ เกี่ยวเนื่องกับวิทยานิพนธ์เรื่อง “กระบวนการสร้างสัมาทิภูมิต้นในพรหมชาลสูตร” ใช้ระเบียบวิธีวิจัยเชิงคุณภาพ (Qualitative Research) จากการวิจัยเชิงเอกสาร (Document Research) เป็นวิธีการศึกษาวิเคราะห์ (Analytical Method) ผู้วิจัยได้จัดขั้นตอนแห่งการดำเนินการวิจัย ดังนี้

ขั้นตอนที่ 1 ผู้วิจัยศึกษาเนื้อหาและแนวคิดทฤษฎีจากเอกสารต่างๆ ที่เกี่ยวข้อง ดังนี้

1. ข้อมูลปฐมภูมิ (Primary Sources) ศึกษาและรวบรวมข้อมูลจากพระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัยพุทธศักราช 2539 พระไตรปิฎกอรรถกถาภาษาไทยฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัยพุทธศักราช 2559

2. ข้อมูลในชั้นทุติยภูมิ (Secondary Sources) เป็นการวิเคราะห์ข้อมูลจาก หนังสือ เอกสาร งานวิจัย บทความวิชาการ เอกสารวิชาการที่เกี่ยวข้อง รวมถึงข้อมูลจากสื่ออิเล็กทรอนิกส์

ขั้นตอนที่ 2 จัดหมวดหมู่ข้อมูล รวบรวมข้อมูล จากเอกสารต่างๆ ในแต่ละประเด็น คือ

1. จากวัตถุประสงค์ข้อที่ 1 เพื่อศึกษาโครงสร้างและสาระสำคัญในพรหมชาลสูตร รวบรวมข้อมูลชั้นปฐมภูมิ (Primary Sources) เรียบเรียงให้เป็นหมวดหมู่ เพื่อเป็นฐานในการวิจัยในขั้นต่อไป นำเสนอผลงานวิจัยในหัวข้อ “โครงสร้างและสาระสำคัญในพรหมชาลสูตร”

2. จากวัตถุประสงค์ข้อที่ 2 เพื่อศึกษากระบวนการสร้างสัมาทิภูมิต้นที่ปรากฏในพระไตรปิฎก ศึกษาแนวคิด ทฤษฎี และหลักวิชาที่เกี่ยวข้องกับกระบวนการสร้างสัมาทิภูมิต้น โดยการวิเคราะห์ข้อมูลจากพระไตรปิฎก อรรถกถา และข้อมูลจากหนังสือ เอกสาร งานวิจัยที่เกี่ยวข้อง รวมถึงข้อมูลจากสื่ออิเล็กทรอนิกส์ แล้วนำเสนอผลงานวิจัยในหัวข้อ “กระบวนการสร้างสัมาทิภูมิต้นในพระไตรปิฎก”

3. จากวัตถุประสงค์ข้อที่ 3 วิเคราะห์ สังเคราะห์ ข้อมูลและใช้วิธีการตีความสร้างข้อสรุปจากข้อมูลที่เกี่ยวข้อง แล้วสังเคราะห์ข้อมูลตามข้อเท็จจริง สรุปลงในหัวข้อ “ศึกษาวิเคราะห์กระบวนการสร้างสัมมาทิฐิในพรหมชาลสูตร”

ขั้นตอนที่ 3 ดำเนินการวิเคราะห์ข้อมูล รวบรวมข้อมูลจากแหล่งข้อมูลที่ได้ข้างต้น และนำข้อมูลมาวิเคราะห์ สังเคราะห์โดยมีกระบวนการวิจัย (Research Process) ดังนี้ วิเคราะห์ปัญหาที่พบในพรหมชาลสูตร คือปัญหาจากเป็นมิจฉาทิฐิที่เป็นความเห็นผิด วิเคราะห์โครงสร้างพรหมชาลสูตร ศีลระดับต่างๆ ในพรหมชาลสูตร สาเหตุของทิฐิ 62 และวิเคราะห์กระบวนการรับรู้ผัสสะที่เป็นปฏิจกสมุปบาท ผัสสายตนะ 6 ที่เป็นคุณ และ ผัสสายตนะเป็นโทษ

ขั้นตอนที่ 4 สรุปผลข้อมูลการวิจัย และ รูปแบบการนำเสนอผลการวิจัย กล่าวคือ สรุปผลการวิจัยให้สอดคล้องกับวัตถุประสงค์ทั้ง 3 ข้อ สรุปผลเสนอองค์ความรู้ใหม่ องค์ความรู้ใหม่ที่ได้เป็นหลักธรรมที่เป็นตัวละ หรือ ทำลายมิจฉาทิฐิได้ เป็นสัมมาทิฐิ ขั้นตอนในกระบวนการสร้างสัมมาทิฐิ มาจากแนวคิดที่ว่าเหล่าพรหมณ์อื่นๆ ที่ยึดมั่นในทิฐิ 62 ประการ เพราะเป็นผู้ไม่รู้ไม่เห็นความจริง เพราะผัสสะเป็นปัจจัย และจัดทำเป็นรายงานฉบับสมบูรณ์ แล้วนำเสนอในรูปแบบของการพรรณนา

ผลการวิจัย

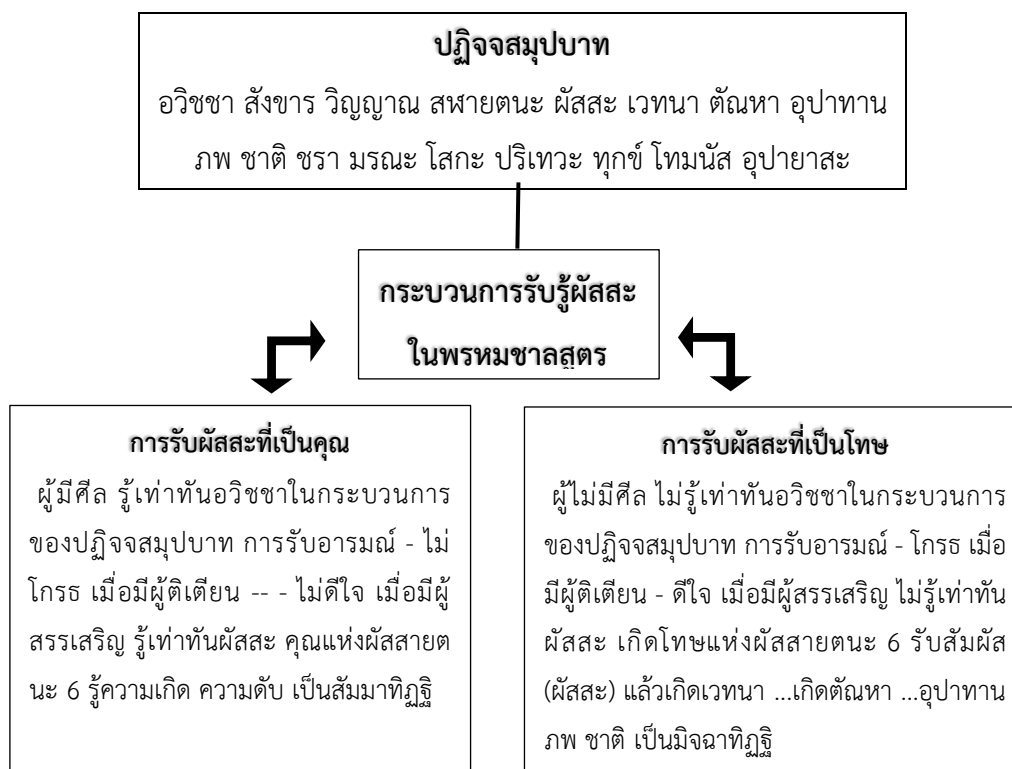
วัตถุประสงค์ที่ 1 พบว่า โครงสร้างและสาระสำคัญในพรหมชาลสูตร เกี่ยวข้องกับศีล และทิฐิ 62 ปฏิจกสมุปบาท ที่สัมพันธ์กับกระบวนการรับรู้ผัสสะในพรหมชาลสูตร มีผลการวิจัย ดังนี้

1. ศีล 3 ระดับ คือ จุลศีล มัชฌิมศีล มหาศีล แสดงศีลที่เป็นข้อห้ามมากกว่าศีลที่เป็น ข้ออนุญาต เช่นมหาศีลเป็นลักษณะของศีลที่เป็นการเว้นขาดจากการเลี้ยวซีพผิดทางที่เป็นเดรัจฉานวิชา เช่น ทำนายลักษณะ การพยากรณ์ บางข้อเป็นข้อปฏิบัติตนขั้นพื้นฐานที่มีผลให้ปุถุชนให้ตั้งอยู่ในความดีงาม มีความปกติสุข และไม่มีการเบียดเบียน ทรงชี้ให้เห็นว่า ปุถุชนที่กล่าวยกย่องพระองค์นั้น เพราะศีลเป็นสาเหตุทั้งสิ้น พระพุทธเจ้าปฏิบัติตนอยู่ในศีลเหล่านี้ จนเป็นที่สรรเสริญของชาวโลก ในยุคสมัยพุทธกาลที่มีการนำเอาศีลมาเป็นข้อโต้แย้งทางความคิด และในวิธีการปฏิบัติ ซึ่งพระพุทธองค์ทรงแสดงเรื่องศีลไว้ในพระสูตรนี้ในช่วงต้นของสมัยพุทธกาล ซึ่งเป็นศีลที่พระพุทธองค์ ทรงยอมรับว่ามีความงดงาม และสอดคล้องกับหลักมัชฌิมาปฏิปทา ศีล เป็นเบื้องต้นในการประพฤติดิปฏิบัติ ทำให้จริยวัตรหรือความประพฤติดีงาม ไม่เบียดเบียนตนเองและผู้อื่นก่อน เป็นบาทฐานที่ง่ายต่อการเจริญสติ สมาธิ หรือ เจริญภาวนา

2. ทิฐิ 62 ที่แบ่งออกเป็น 2 ฝ่าย คือ ความเห็นกำหนดขั้นส่วนอดีต มี 18 กลุ่ม และความเห็นกำหนดขั้นส่วนอนาคต มี 44 กลุ่มรวมเป็น 62 เป็นความเห็นผิด ของผู้ไม่รู้ไม่เห็นความจริง เนื่องจาก 1. เป็นความแสบหา ความดีนรของคนที่ค้นหา 2. เพราะผัสสะเป็นเหตุ 3. ว่าด้วยสิ่งที่เป็นไปไม่ได้ 4. ว่าด้วยวิญญูที่เจ้าลัทธิตั้งไว้ มีหลายกลุ่มที่แสดงทิฐิต่างๆ ทั้งหมดถูกทิฐิ 62 นี้ซึ่งเป็นจุดตายข่ายปกคลุมเอาไว้ ตกอยู่ในตาข่ายนี้ เมื่อโผล่ขึ้นก็โผล่อยู่ในตาข่ายนี้ ติดอยู่ในตาข่ายนี้ ถูกปกคลุมเอาไว้ (พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย: 9/145/46) ขอบเขตของทิฐิจจะเป็นตัวนำพาและกำหนดชีวิต ทั้งในด้านความคิด

และการแสดงออก โดยที่ครอบคลุมไปถึงความเชื่อที่มาจากอุปาทานในชั้นของมนุษย์ ความยึดมั่นถือมั่นในเวทนา ฯลฯ สัญญา ฯลฯ สังขาร ฯลฯ

3. กระบวนการรับรู้ผัสสะในพรหมชาลสูตร ผัสสะมีบทบาทอยู่ในวงจรปฏิจจนุปบาท กระบวนการรับรู้ของมนุษย์จะเริ่มต้นจากผัสสะ การถูกต้องทำให้เกิดความรู้สึก ผัสสายนะเป็นความประจวบกันแห่งสามสิ่ง คือ อายตนะภายใน (ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ) อายตนะภายนอก (รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ ธรรมารมณ์) และ วิญญาณ ผัสสะ หรือสัมผัสมีความสำคัญเป็นอย่างมากในกระบวนการรับรู้เพราะผัสสะเป็นแหล่งแห่งความรู้ (วิญญาณ) ความรู้ทั้งหมดทุกอย่างทุกประเภทเกิดจากผัสสะ (การรับรู้) หรือเกิดขึ้นที่ผัสสะ ผลที่ตามมาคือเกิดความรู้สึกต่อ อารมณ์ (เวทนา) ในที่นี้คืออาศัยการรับรู้โดยผ่านอายตนะ (แดนรับรู้) ทั้ง 6 คือ ตา หู จมูก ลิ้น กายและใจ ซึ่งความรู้สึกทั้งหมดนี้เรียกว่า วิญญาณ (อายตนะ) ข้างนอกมากกระทบอายตนะข้างใน ก็เกิดวิญญาณ) คือรูป เสียงกลิ่น รส โผฏฐัพพะ ธรรมารมณ์ ผัสสะ เป็นการกระทบกันระหว่างอายตนะภายใน เช่น ตา เป็นต้น กับอายตนะภายนอก มีรูป เป็นต้น ที่ทำงานร่วมกับวิญญาณ จึงเรียกผัสสายนะ คือ การรับรู้ทางอายตนะทั้ง 6 ภายนอกและภายใน ทุกครั้งที่วิญญาณเกิดนามรูป สฬายตนะและผัสสะต้องเกิดร่วมด้วยเสมอ ผัสสะนี้ก็สัมผัสอารมณ์พร้อมกันนั้นก็เป็นปัจจัยแก่เวทนา ผัสสะ ได้แก่ มีการกระทบอารมณ์ทำให้จิตกับอารมณ์ติดต่อกัน มีการประชุมร่วมกันระหว่างวัตถุอารมณ์และจิต อายตนะภายใน 6 + อายตนะภายนอก 6 เกิดผัสสะ ในพระสูตรนี้ทรงกล่าวในนัยยะของวงจรปฏิจจนุปบาทฝ่ายเหตุ เป็นกระบวนการเกิดขึ้นของผัสสะ ทำให้เกิดเวทนา ตัณหา อุปาทาน ดังแผนภาพ

แผนภาพที่ 1 : กระบวนการรับรู้ผัสสะ

จากแผนภาพ กระบวนการรับรู้ผัสสะหรือผัสสาอายตนะ มีบทบาทอยู่ในวงจรปฏิจสงมุปาบาท เพราะในกระบวนการรับรู้ของมนุษย์จะเริ่มต้นจากผัสสะ ความหมายในทางพระพุทธศาสนาผัสสะหมายถึง สัมผัส การกระทบ การถูกต้องทำให้เกิดความรู้สึก ผัสสาอายตนะเป็นความประจวบกันแห่งสามสิ่ง คือ อายตนะภายใน (ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ) อายตนะภายนอก (รูป เสียง กลิ่น รส โสภณวัตถุ ธรรมารมณ์) และวิญญาณ กล่าวคือ (1) การรับรู้สัมผัสที่เป็นโทษ หรือ โทษจากผัสสาอายตนะ ในพรหมชาลสูตรกล่าวถึงการรับรู้สัมผัสที่ไม่ถูกต้องเป็นมิจฉาทิฐิ เพราะไม่ได้เรียนรู้ จึงทำให้ไม่เข้าใจในปฏิจสงมุปาบาท การไม่สำรวม ในอายตนะทั้ง 6 ทำให้ไม่สามารถรักษา กาย วาจา ใจ ไม่ให้ทำตามอำนาจกิเลส การไม่สำรวมในอายตนะ ทำให้เกิดผัสสาอายตนะที่เป็นโทษ (2) การรับรู้สัมผัสที่เป็นคุณ หรือเรียกอีกอย่างหนึ่งว่า คุณจากผัสสาอายตนะ เมื่ออายตนะภายใน ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ กระทบกับอายตนะภายนอก คือ รูป เสียง กลิ่น รส โสภณวัตถุและธรรมารมณ์ เรียกว่า ผัสสาอายตนะ ในกรณีนี้ที่ตาเห็นรูปนั้นควบคุมหยุดอยู่เพียงการเห็นรูป ไม่ให้เกิดความรู้สึกว่า สวย หรือไม่สวย ชอบหรือไม่ชอบ หยุดอยู่เพียงการกระทบกันนั้น ลักษณะนี้คือการควบคุมตัณหา ไม่ให้เกิด เป็นแต่อาการสักว่าเห็นเท่านั้น วงจรปฏิจสงมุปาบาทที่เป็นคุณ ในทรรคของพุทธทาสภิกขุ คือ การควบคุมกิเลสตัณหา คือการยับยั้งได้ชั่วขณะที่มีสติ คนเราสามารถควบคุมตัณหาได้ด้วยการปฏิบัติในชีวิต เมื่ออายตนะภายในคือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ กระทบกับอายตนะภายนอก คือ รูป เสียง กลิ่น รส โสภณวัตถุ และธรรมารมณ์ ควบคุมได้เมื่อมีการกระทบกัน (พุทธทาสภิกขุ, 2549)

วัตถุประสงค์ที่ 2 พบว่า กระบวนการสร้างสัมมาทิฐิในพระไตรปิฎก มาจากปัจจัย 2 ประการ คือ ปรโตโฆสะ กับ โยนิโสมนสิการ

2.1 ปรโตโฆสะ เสียงจากผู้อื่น การกระตุ้นหรือชักจูงจากภายนอก คือ การรับฟังคำแนะนำ สั่งสอนเล่าเรียนความรู้ สนทนาซักถาม ฟังคำบอกเล่าชักจูงของผู้อื่น โดยเฉพาะการสดับสัทธรรมจากท่าน ผู้เป็นกัลยาณมิตร กัลยาณมิตรเป็นปรโตโฆสะ เป็นปัจจัยภายนอก มีความสำคัญ สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (ป.อ. ปยุตฺโต) ได้อธิบายความจากพระสูตรว่า กัลยาณมิตตตา ความมีกัลยาณมิตร คือ มีผู้แนะนำสั่งสอนที่ปรึกษา เพื่อนที่คบหา และบุคคลผู้แวดล้อมที่ดี มีความรู้จักเลือกเสวนาบุคคล เข้าร่วมหมักกับท่านผู้ทรงคุณทรงปัญญา มีความสามารถ ซึ่งจะช่วยเหลือ สนับสนุนชักจูง ชี้ช่องทาง เป็นแบบอย่าง ตลอดจนเป็นเครื่องอุดหนุนเกื้อกูลแก่กันให้ดำเนินก้าวหน้าไปด้วยดีในการครองชีวิต ธรรมปฏิบัติ สิ่งแวดล้อมทางสังคมที่ดี (สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (ป.อ. ปยุตฺโต), 2564) ส่วนพุทธทาสภิกขุ ได้กล่าวถึงกัลยาณมิตร ว่า กัลยาณมิตรเป็นบุคคลที่ชี้ทางประโยชน์สูงสุด ในฐานะครูอาจารย์ พระศาสดาคูกับธรรมะ นักปฏิบัติคู่กับปริยัติ สรุปความได้ว่ามรรคนั้นแหละเป็นเพื่อนที่ดีหมายเอาธรรม นักปฏิบัติ ยอมรับนักปริยัติว่าเป็นกัลยาณมิตร ด้วยผู้ปฏิบัติก็เข้าไปหาผู้รู้ปริยัติ ไต่ถาม สอบถามเอาหลักปริยัตินั้นไปปฏิบัติแล้วยังคอยติดต่อกันอยู่เสมอ ก็ยังให้สำเร็จประโยชน์ได้ ท่านนิยมเรียกผู้สอนธรรมะในทางดับทุกข์นี้ว่าเป็นกัลยาณมิตร คือบุคคลประเภทที่เรียกว่าผู้ชี้ทางถึงแม้พระพุทธเจ้าจะเป็นผู้ชี้ทางก็อยู่ในฐานะกัลยาณมิตร” (พุทธทาสภิกขุ, 2549) ในเมฆียะสูตรระบุถึงความสำคัญข้อแรกสำหรับผู้จะบำเพ็ญเพียร พระพุทธเจ้าทรงแนะนำว่า ในประการแรกจะต้องมีกัลยาณมิตร ประการต่อมาให้มีศีลและอาจารย์ ประการความเพียร เป็นผู้ที่มีปัญญา (พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย: 25/26/23)

2.1 โยนิโสมนสิการ การใช้ความคิดถูกวิธี ความรู้จักคิด คิดเป็น คือกระทำให้ใจ โดยแยบคาย มองสิ่งทั้งหลายด้วยความคิดพิจารณา รู้จักสืบสาวหาเหตุผล แยกแยะสิ่งนั้น หรือปัญหานั้นๆ ให้เห็นตามสภาวะ และตามความสัมพันธ์แห่งเหตุปัจจัย (พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย: 12/452/491) โยนิโสมนสิการ คือ การคิดแบบใช้ปัญญาการทำใจให้แยบคาย หรือคิดแบบแยบคาย ถูกวิธี มีความสำคัญมาก ดังพุทธพจน์ในสังยุตตนิกาย มหาวรรค ว่า “ภิกษุทั้งหลาย เมื่อดวงอาทิตย์กำลังจะอุทัย ย่อมมีแสงอรุณขึ้นมาก่อน เป็นบุพนิมิต ฉะนั้น โยนิโสมนสิการสัมปทา (ความถึงพร้อมด้วยการมนสิการ โดยแยบคาย) ก็เป็นตัวนำ เป็นบุพนิมิต เพื่อความเกิดขึ้นแห่งอริยมรรคมีองค์ 8 ฉะนั้น” (พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย: 19/55/44)

โยนิโสมนสิการคือการคิดที่ใช้ปัญญาและทำให้ปัญญาเจริญงอกงามยิ่งขึ้น ต้องมีสติปัญญาเป็นตัวกำกับ โยนิโสมนสิการเป็นหลักธรรมภาคปฏิบัติที่ก่อให้เกิดประโยชน์ในการดำเนินชีวิตประจำวัน ส่งเสริมคุณลักษณะที่ดีในการฝึกอบรมตนอย่างมีปัญญา วิธีคิดแบบโยนิโสมนสิการ ประมวลได้เป็นแบบใหญ่ๆ 10 แบบ ดังต่อไปนี้ 1) วิธีคิดแบบสืบสาวเหตุปัจจัย คือ คิดแบบมีเหตุผล เช่นพระพุทธเจ้าทรงตรัสรู้โดยใช้วิธีการคิด แบบสืบสาวหาเหตุจากปัจจัย พระองค์ตั้งคำถามขึ้นมาเกี่ยวกับเวทนา ได้แก่ ความรู้สึกสุขทุกข์ โดยทรงพิจารณาว่าเวทนาที่เป็นสุขเป็นทุกข์นี้เกิดขึ้นโดยมีอะไรเป็นปัจจัย แล้วพระองค์ก็สืบสาวไปก็ทรงค้นพบว่า มีผัสสะ เป็นต้น 2) วิธีคิดแบบแยกแยะ ส่วนประกอบ คือ การคิดจำแนกแยกแยะองค์รวมของสิ่งต่างๆ ออกเป็นองค์ย่อยๆ ทำให้มองเห็นความคิดเห็นและความสัมพันธ์ขององค์ประกอบย่อยเหล่านั้นว่ามีความเกี่ยวข้องต่อเนื่องกัน เป็นเหตุเป็นผลและพึ่งพาอาศัยกันอย่างไร จึงประสานสอดคล้องกันเป็นองค์รวม วิธีคิดแบบนี้จะทำให้เรารู้ และเข้าใจสิ่งต่างๆ ตามสภาพความเป็นจริง 3) วิธีแบบสามัญญลักษณะ คือ คิดแบบไตรลักษณ์ (อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา) คือคิดแบบรู้เท่าทันธรรมดา ชีวิตของคนเราก็เป็นเช่นนี้เป็นอนิจจังไม่เที่ยงแท้ทุกขังมีแต่ความทุกข์อนัตตาไม่มีตัวตนที่แน่นอน 4) วิธีคิดแบบอริยสัจ หรือ วิธีคิดแบบแก้ปัญหา คือ การพิจารณาปัญหามีอะไรบ้าง (ทุกข์) สาเหตุอยู่ที่ใด (สมุทัย) แนวทางและเป้าหมายของการแก้ปัญหาที่ตั้งไว้ (นิโรธ) พิจารณาวิธีการ ดำเนินงานเพื่อบรรลุเป้าหมาย (มรรค) ซึ่งเราสามารถใช้เป็นหลักยึดในกระบวนการพิจารณาถึงความจริง และ นำไปสู่การคิดตามกระบวนการนี้ 5) วิธีคิดแบบอรรถธรรมสัมพันธ์ คิดตามหลักการและความมุ่งหมาย เป็นการคิดแบบสัตบุรุษ หรือสัปบุรุษธรรมอันเป็นคุณสมบัติของคนดี คือ รู้จักเหตุ รู้จักผล รู้จักตน รู้จักประมาณ รู้จักบุคคล รู้จักชุมชน 6) วิธีคิดแบบเห็นคุณ-โทษและทางออก คือ มองในเชิงคุณค่าว่า สิ่งนั้นๆ มีคุณในแง่ไหน มีโทษในแง่ไหน มองทั้งคุณและโทษ แล้วก็หาทางออกที่จะแก้ไข 7) คิดแบบคุณค่าแท้-คุณค่าเทียม รู้จักแยกแยะสิ่งดีชั่วได้อย่างมีเหตุผล สิ่งนั้นมีค่าจริงไหม เช่น นาฬิกาคุณค่าแท้คือบอกเวลา คุณค่าเทียมคือความโก้หรู 8) วิธีคิดแบบปลูกเร้าคุณธรรม คิดแบบปลูกเร้าคุณธรรมหรือชุดความดี หมายถึง การบำเพ็ญความดี ซึ่งจะต้องกระทำให้ถึงที่สุด 9) วิธีคิดแบบเป็นอยู่ในขณะปัจจุบัน คือ คิดอยู่ในปัจจุบัน คือ อยู่กับความเป็นจริงในปัจจุบันไม่ว่าจะทำงาน หรือ กริยาท่าทาง ยืน เดิน นั่ง นอน กิน ฯลฯ 10) วิธีคิดแบบวิภาษวาท (แบบจำแนก) คือ คิดแบบ รอบด้าน แยกแยะ มองสิ่งต่างๆ ในหลายๆ มุมอย่างละเอียดรอบคอบ การคิดทั้ง 10 ข้อที่กล่าวมาสามารถสรุปได้สั้นๆ 4 ข้อ คือ 1) คิดเป็นระเบียบ 2) คิดถูกวิธี 3) คิดเป็นเหตุเป็นผล 4) คิดให้เกิดการกระทำที่เป็นกุศล วิธีการคิดแบบโยนิโสมนสิการทั้ง 10 ประเภทนี้ถือว่า

เป็นความสัมพันธ์ระหว่างปัจจัยภายนอก หรือ ปรโตโฆสะ เป็นขั้นตอนสำคัญที่ทำให้เกิดการพัฒนาก้าวผ่านเข้าไปสู่องค์ประกอบภายใน ที่สามารถทำให้ดับทุกข์ได้ องค์ประกอบภายในคือ โยนิโสมนสิการ เป็นปัจจัยที่ทำให้เกิดโลกุตตรสัมมาทิฐิ ที่สามารถทำให้ดับทุกข์ได้อย่างแท้จริง เป็นความคิดที่มีการเริ่มจากสภาพที่เป็นความจริงตามหลักปฏิจจนุปบาท

กระบวนการรับรู้ที่เป็นสัมมาทิฐิ หรือ ผัสสายตนะ คือ การเห็นตามสิ่งทั้งหลายเป็นจริงมีกระบวนการรับรู้ที่อายตนะ มีการรับผัสสะอย่างไม่ถูกต้องแล้วนำไปสู่เวทนา จึงนำไปสู่ตัณหา เป็นต้นตอแห่งปัญหาทั้งปวงเป็นเหตุแห่งทุกข์ การรับรู้ จะเกิดขึ้นต่อเมื่อมีองค์ประกอบ 3 อย่าง คือ อายตนะ อารมณ วิญญาณ เรียกว่า ผัสสะ คือการรับรู้ตนเอง ในการรับรู้ส่วนประกอบที่สำคัญคือเวทนา โดยทำหน้าที่เป็นเครื่องชี้บอกอะไรเป็นอันตรายแก่ชีวิตควรหลีกเลี่ยง อะไรเกื้อกูลแก่ชีวิตควรถือเอาประโยชน์ได้ เวทนาจึงช่วยให้กระบวนการรับรู้ที่ดำเนินต่อไป สามารถสร้างความรู้ ความเข้าใจ ที่ครบถ้วนบริบูรณ์เป็นประโยชน์ยิ่งขึ้น (สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (ป.อ.ปยุตฺโต), 2564) พุทธทาสภิกขุบรรยายเรื่องผัสสายตนะ โดยใช้คำว่า อายต นิกธรรม (ธรรมที่เนื่องอยู่กับอายตนะ) สรุปได้ว่า ธรรมที่เนื่องอยู่กับอายตนะ ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ รู้ อายตนะแล้วก็จะรู้จักสิ่งที่มีเนื่องอยู่กับอายตนะ ปัญหาจริงๆ อยู่ที่เวทนา ทำอย่างไรจะหาวิธีที่เราจะหลุดออกมาเสียได้จากอิทธิพลของเวทนา คือ ให้มีสัมมาทิฐิ มีสติสัมปชัญญะเพียงพอที่จะควบคุมจิต ควบคุม ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ (พระธรรมโกศาจารย์ (พุทธทาสภิกขุ), 2525)

สรุปความว่ากระบวนการรับรู้ที่เป็นสัมมาทิฐิ คือ เห็นตามความเป็นจริงของสิ่งทั้งหลาย การรับ ผัสสะในผัสสายตนะมีองค์ประกอบคือ อายตนะภายใน อายตนะภายนอก และวิญญาณ ทำให้เกิดผัสสะ เรียกว่า ผัสสายตนะเป็นจุดหัวเลี้ยวหัวต่อทางจริยธรรม บุคคลต้องมีสติปัญญารู้เท่าทันผัสสะและเวทนา

วัตถุประสงค์ที่ 3 พบว่า กระบวนการสร้างสัมมาทิฐิในพรหมชาลสูตร มาจากการมองเห็น ปัญหาทั้งหลายในชีวิตมนุษย์ที่มาจากการรับรู้ผัสสะที่ไม่ถูกต้อง เป็นมิจฉาทิฐิ การรับรู้อายตนะภายใน และอายตนะ ภายนอกที่เข้าใจตามได้ยาก มีการรับรู้ทางวิญญาณก่อนแล้วก็มีสัมผัส แล้วก็มีเวทนา ถ้าควบคุม สิ่งเหล่านี้ไว้ได้ เรียกว่าเป็นสัมมาทิฐิ จะไม่มีทุกข์หรือสุขใด ๆ กระบวนการสร้างสัมมาทิฐิในเบื้องต้นต้องมีศีล เพื่อเป็น พื้นฐานที่สำคัญในการปฏิบัติตน ศีลเป็นข้อปฏิบัติสำหรับควบคุมกายและวาจาให้ตั้งอยู่ในความดีงาม ดังปรากฏในพรหมชาลสูตร ซึ่งกล่าวถึงความสำคัญของศีล โดยที่พระพุทธเจ้าตรัสว่าสิ่งที่คนทั่วไปจะกล่าวชม พระองค์ได้ถูกต้อง คือเรื่องศีลเท่านั้น

ธรรมที่เป็นหัวใจสำคัญของกระบวนการสร้างสัมมาทิฐิที่ปรากฏในพระไตรปิฎก คือ กัลยาณมิตร และในหลักธรรมสำคัญกล่าวถึงการเข้าหาผู้รู้ เป็นหลักสำคัญ คือ ความเป็นกัลยาณมิตรนั่นเอง ในประเด็น สุดท้าย ผู้วิจัยได้นำเอาสาระที่สำคัญในพรหมชาลสูตรมาเป็นพื้นฐาน คือ การรับผัสสะ ในองค์ 3 คืออายตนะ ภายนอก อายตนะภายใน และ การรับรู้ คือวิญญาณ คือผัสสายตนะที่เป็นต้นเหตุของทิฐิ 62 เป็น กระบวนการรับรู้ผัสสะในพรหมชาลสูตร ผู้วิจัยเลือกที่จะนำเอาผัสสายตนะที่เป็นคุณมาเป็นกรอบแนวคิดใน การวิเคราะห์กระบวนการสร้างสัมมาทิฐิในพรหมชาลสูตร

อภิปรายผลการวิจัย

1. พบว่า โครงสร้างและสาระสำคัญในพรหมชาลสูตรเกี่ยวข้องกับศีล และทิวฏฐิ 62 ปฏิจจนูปบาท กระบวนการรับรู้ผัสสะในพรหมชาลสูตร เหตุแห่งความยึดมั่นถือมั่น ในพรหมชาลสูตรกล่าวถึง ทิวฏฐิ 62 ประการ เพราะการรับรู้ผัสสะที่ไม่ถูกต้อง (พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย: 14/420/470) เป็นเหตุให้มีเป็นความเห็นผิด สร้างกลุ่มแนวคิดทฤษฎี และวิธีการวางตัวที่ไม่ถูกต้อง เป็นมิจฉาทิวฏฐิเป็นปัญหาจากกระบวนการรับรู้ผัสสะที่ไม่ถูกต้อง เรียกว่าเป็นผัสสาชยณะที่เป็นโทษ แต่พระพุทธเจ้าสอนให้วางจิตเป็นกลาง คือ “ไม่ยินดี ไม่โกรธ” เป็นหลักคำสอนมิให้โกรธเมื่อมีผู้ตีเตียน และไม่ให้อินดีเมื่อมีผู้สรรเสริญ คือ ไม่บังคับให้ศรัทธาซึ่งสอดคล้องกับความในพรหมชาลสูตร (พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย: 9/6/3) หากแต่มีเหตุและผลให้ไปพิจารณาเอง ส่วนพระพุทธเจ้านั้นเป็นผู้ถอนตัณหาอันจะทำให้ติดอยู่ในภพชาติได้และชี้ให้เห็นว่า มีความเป็นไปได้ที่บุคคลอื่นๆ จะหลุดพ้นจากข่ายแห่งทิวฏฐิ 62 คือความยึดมั่นถือมั่นดังกล่าวมานี้

2. พบว่า กระบวนการสร้างสัมมาทิวฏฐิที่ปรากฏในพระไตรปิฎก เป็นความเห็นชอบที่ตั้งอยู่บนพื้นฐานของหลักแห่งเหตุและผล เป็นส่วนแห่งบุญ ไปจนถึงการมีปัญญาที่ไถ่ถอนกิเลสที่นอนเนื่องอยู่ในสันดาน ละอกุศล ละอวิชชาเสียได้ เมื่อใดที่รู้ชัดต้นเหตุ เหตุเกิดแห่งต้นเหตุ ความดับแห่งต้นเหตุและข้อปฏิบัติให้ถึงความดับแห่งต้นเหตุ เมื่อนั้น ย่อมทำที่สุดแห่งทุกข์ได้ ชื่อว่าเป็นผู้มีสัมมาทิวฏฐิ ดังปรากฏในสัมมาทิวฏฐิสูตร (พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย: 12/89/83) สัมมาทิวฏฐิมิ 2 ประการ คือ (1) โลภียสัมมาทิวฏฐิ ได้แก่ ความเห็น ความเชื่อ ความเข้าใจเกี่ยวกับโลกและชีวิตที่ถูกต้องตามหลักแห่งความดี สอดคล้องกับศีลธรรมโดยทั่วไป เช่น มีศรัทธาในทานที่ให้แล้ว ยัญที่ทำแล้ว การเช่นสรวงหรือการบูชา วิบากแห่งกรรมดีกรรมชั่วมีผลจริง โลกนี้มีจริง โลกหน้ามีจริง มารดามีคุณ บิดามีคุณ สัตว์ที่ผุดเกิดขึ้นมีจริง พระอรหันต์ผู้สามารถรู้แจ้งโลกนี้โลกหน้ามีอยู่จริง สัมมาทิวฏฐิประเภทนี้เกิดจากปรโตโฆสะ คือปัจจัยฝ่ายภายนอก หรือ องค์ประกอบทางสังคม ด้วยอาศัยศรัทธาเป็นเครื่องเชื่อมโยงหรือชักนำ โดยเฉพาะอย่างยิ่งเกิดจากการหล่อหลอมกล่อมเกล้าของผู้อื่น (2) โลกุตตรสัมมาทิวฏฐิ ผู้วิจยศึกษาวิเคราะห์ความจากพระสูตรพบว่า โลกุตตรสัมมาทิวฏฐิ เป็นความเห็นชอบระดับเหนือโลก ไม่ขึ้นต่อโลก ความรู้ความเข้าใจเกี่ยวกับโลกและชีวิต ถูกต้องตามความเป็นจริงหรือรู้เข้าใจตามสภาวะของธรรมชาติ เป็นผู้ขจัดกิเลสที่นอนเนื่อง คือ มานะ ทิว่า ‘เป็นเรา ละอวิชชา ทำวิชาให้เกิดขึ้นได้แล้วเป็นผู้ทำที่สุดแห่งทุกข์ได้ ซึ่งสอดคล้องกับที่สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (ป.อ.ปยุตฺโต) กล่าวว่าสัมมาทิวฏฐิเป็นองค์ประกอบสำคัญในการปฏิบัติเพื่อการดับทุกข์ในฐานะที่เป็นทั้งจุดเริ่มต้นแห่งมรรค (สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (ป.อ.ปยุตฺโต), 2564) ปัจจัยสำคัญที่เป็นเหตุให้เกิดโลกุตตรสัมมาทิวฏฐิ คือ โยนิโสมนสิการ

3. กระบวนการสร้างสัมมาทิวฏฐิในพรหมชาลสูตร ประกอบด้วยหลัก 3 ประการ คือ ศีล กัลยาณมิตร และผัสสาชยณะ ทำอย่างไรจึงจะให้บุคคลเกิดมีสัมมาทิวฏฐิ ศีล ในงานวิจัยนี้ได้นำเสนอเรื่องศีล เพื่อเป็นพื้นฐานที่สำคัญในการปฏิบัติตน ดังเช่นที่ปรากฏในพรหมชาลสูตรซึ่งกล่าวถึงความสำคัญของศีล โดยที่พระพุทธเจ้าตรัสว่าสิ่งที่คนทั่วไปจะกล่าวชมพระองค์ ได้ถูกต้อง คือเรื่องศีลเท่านั้น (พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย: 9/7/3) การมีศีลบริสุทธิ ในพรหมชาลสูตรกล่าวถึงเรื่องศีล ใน 3 ระดับ

พระพุทธองค์ทรงแสดงเรื่องศีลไว้ในพระสูตรนี้ในช่วงต้นของสมัยพุทธกาลซึ่งเป็นศีลที่พระพุทธองค์ทรงยอมรับว่า มีความงดงาม และสอดคล้องกับหลักมัชฌิมาปฏิปทา ศีลเป็นข้อปฏิบัติสำหรับควบคุมกายและวาจา ให้ตั้งอยู่ในความดีงาม การรักษาความปกติตามระเบียบวินัย ศีลเป็นสิ่งที่มีความสำคัญมากในสังคม เพราะศีลก็คือระเบียบวินัยที่คอยควบคุมไม่ให้สังคมเกิดความวุ่นวายเดือดร้อน การมีศีลทำให้สังคม อยู่กันเป็นปกติสุข รักษาสภาพปกติไว้ได้ เป็นความสุจริตทางกายและวาจา โดยสาระก็คือ การรู้จักสำรวม กาย วาจา เป็นการนำไปสู่สัมมาทิฐิ ส่วนกัลยาณมิตร กระบวนการสร้างสัมมาทิฐิมีหัวใจสำคัญ คือ โปรโตโมสะ ซึ่งในงานวิจัยนี้หมายเอากัลยาณมิตรที่เป็นสิ่งแวดล้อมภายนอกที่สำคัญเรียกว่าผู้ชี้ทาง ดังเช่นพระพุทธเจ้าเองจะเป็นผู้ชี้ทางให้เห็นสัมมาทิฐิ กัลยาณมิตรเป็นสิ่งที่นำพามนุษย์ให้ความสว่างแก่ชีวิตเฉกเช่นเดียวกับแสงพระอาทิตย์ในยามเช้าที่ให้ความสว่างแก่โลก การเดินทางในยามกลางคืน จำเป็นต้องมีผู้คอยชี้ทางสว่าง ให้เดินไปถึงจุดหมายปลายทางได้อย่างถูกต้องและปลอดภัย ดังปรากฏในกัลยาณมิตรสูตร (พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย: 19/56/44) ชีวิตของมนุษย์ที่กำลังเดินทางไกลในสังสารวัฏ เพื่อไปสู่จุดหมายปลายทางก็เช่นเดียวกัน จำเป็นต้องอาศัยผู้รู้หรือกัลยาณมิตรคอยชี้เส้นทาง และ ผัสสายตนะ กล่าวถึงกระบวนการรับรู้ที่เป็นสัมมาทิฐิ การรับรู้ที่เป็นสัมมาทิฐิ คือ การเห็นตามสิ่งที่ทั้งหลายเป็นจริง เป็นกระบวนการที่ผัสสะทั้ง 6 ของมนุษย์ คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ เมื่อมีกระบวนการรับรู้ ที่อายตนะ คือการรับผัสสะ ทาง ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ รู้อายตนะแล้ว ปัญหาจริงๆ อยู่ที่ยังการรับรู้ผัสสะอย่างไม่ถูกต้องจึงนำไปสู่เวทนา (อำพล บุคตาสาร, 2563) แล้วนำไปสู่ต้นเหตุเป็นต้นตอแห่งปัญหาทั้งปวงเป็นเหตุแห่งทุกข์ ผัสสายตนะ มีองค์ประกอบ 3 อย่าง คือ อายตนะภายใน อายตนะภายนอก และวิญญาณ ทำให้เกิดการรับรู้ และเป็นกระบวนการในปัจจุสมุปบาท จากผัสสะ และเวทนา ผัสสะ และเวทนา ตรงจุดนี้ถือว่ามีความสำคัญมาก เพราะเป็นจุดพลิกผัน หรือหัวเลี้ยวหัวต่อทางจริยธรรม กระบวนการรับรู้ตรงนี้ เรียกว่า ผัสสายตนะ วิธีที่เราจะหลุดออกมาเสียได้จากอิทธิพลของเวทนา คือ ให้มีสัมมาทิฐิ มีสติเพียงพอที่จะรู้เท่าทัน ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ

องค์ความรู้ใหม่

จากการที่ได้ศึกษาวิเคราะห์กระบวนการสร้างสัมมาทิฐิในพรหมชาลสูตร ผู้วิจัยได้พบองค์ความรู้ใหม่ ที่เป็นกระบวนการสร้างสัมมาทิฐิที่มีพรหมชาลสูตรเป็นแม่บท เพื่อให้เห็นองค์ความรู้ใหม่ชัดเจน จึงขอแสดงแผนภาพประกอบการอธิบาย ดังนี้

องค์ความรู้ใหม่ที่ได้เป็นหลักธรรม ที่เป็นตัวละคร หรือ ทำลายมิจฉาทิฐิได้ เป็นสัมมาทิฐิ ขั้นตอนในกระบวนการสร้างสัมมาทิฐิ มาจากแนวคิดที่ว่า เหล่าพราหมณ์อื่นๆ ที่ยึดมั่นในทิฐิ 62 ประการ เพราะเป็น

ผู้ไม่รู้ไม่เห็นความจริง เกิดปริเยสนา คือการแสวงหา ที่เป็นความตื่นนอนของคนมีตัณหา เพราะผัสสะเป็นปัจจัย ดังนั้นจึงขอเสนอองค์ความรู้ ที่กัลยาณชนพึงปฏิบัติ ฟังกระทำ หรือสร้างให้มีขึ้นในตน มี 3 ประการ คือ

1. กัลยาณมิตร เป็นผู้คอยให้คำแนะนำ เป็นที่พึ่ง ให้คำปรึกษามีความสำคัญ ดังที่พระพุทธเจ้า ตรัสว่าเป็นทั้งหมดของพรหมจรรย์ นอกจากหมายถึงบุคคลผู้มีน้ำใจดีงาม เอื้อเฟื้อเกื้อกูล เห็นแก่ประโยชน์ตน และผู้อื่นแล้ว กัลยาณมิตรยังรวมถึงสิ่งแวดล้อมที่เอื้อต่อการเรียนรู้ พัฒนา ยกระดับจิต มี 2 ประเภท คือ กัลยาณมิตรทางโลก มีลักษณะมิตรที่ดี เป็นผู้คอยให้คำแนะนำช่วยเหลือ เป็นที่พึ่ง และกัลยาณมิตรทางธรรม คือ พระสงฆ์เป็นกัลยาณมิตร เพราะพระสงฆ์เป็นผู้มีศีลและอาจารย์ ในการปฏิบัติภาวนาพระพุทธเจ้าแนะนำสิ่งแรกที่พึงกระทำคือการมีกัลยาณมิตร

2. ศีล ในงานวิจัยนี้พบว่าศีลเพื่อเป็นพื้นฐานที่สำคัญที่ในการปฏิบัติตนของมนุษย์ การสำรวมกาย และวาจาให้ดีงาม ข้อคิดจากพรหมชาลสูตร ซึ่งกล่าวถึงความสำคัญของศีล โดยที่พระพุทธเจ้าตรัสว่าสิ่งที่คนทั่วไปจะกล่าวชมพระองค์ได้ถูกต้อง คือเรื่องศีลเท่านั้น ซึ่งเป็นแม่บทของศีลในพระพุทธศาสนาที่จำแนกศีลไว้หลายระดับ คือ ศีล 227 สำหรับภิกษุ ศีล 311 สำหรับภิกษุณี ศีล 10 สำหรับสามเณร ศีล 8 สำหรับผู้ถือเนกขัมมะ และศีล 5 สำหรับบุรุษให้บำเพ็ญตนเป็นผู้ประกอบด้วยศีล ที่ไม่ถูกตัดขาดและทวิญญูครอบงำ รู้เท่าทันผัสสะ ศีลเป็นข้อปฏิบัติสำหรับควบคุมกายและวาจา ให้ตั้งอยู่ในความดีงาม การรักษาความปกติตามระเบียบวินัย ศีลเป็นสิ่งที่มีความสำคัญมากในสังคม มีจุดหมายสูงสุดเพื่อขัดเกลาจิตใจ

3. ผัสสาายตนะ จะเกิดขึ้นได้ต่อเมื่อมีองค์ประกอบ 3 ประการ คือ อายตนะภายใน 6 ตา หู จมูก ลิ้น กาย และใจ อายตนะภายนอก 6 รูป รส กลิ่น เสียง โผฏฐัพพะ ธรรมารมณ์ และวิญญาน มาประจวบกัน จึงเกิดผัสสาายตนะ การที่จะทำให้บุคคลรู้เท่าทันผัสสาายตนะ เริ่มจากการทำความเข้าใจผัสสะ และเวทนา ไม่หลงในรูป รส กลิ่น เสียง โผฏฐัพพะ นั่นก็คือ การมีสติในผัสสะจากอายตนะ 6 รู้กาย รู้ใจ ตามความเป็นจริง ผู้วิจัยเลือกที่จะเสนอหลักธรรมข้อนี้ เพราะเป็นพื้นฐานที่สำคัญที่สุดของมนุษย์ ในการดำเนินชีวิตในความเป็นไปของตนเอง คือ การรู้เท่าทันผัสสะ และเวทนา เห็นเกิดดับ ไม่หลงในรูป รส กลิ่น เสียง มีจิตที่เป็นกลาง ไม่ดีใจ ไม่โกรธ รู้เท่าทันตามที่เป็นจริง

สรุป

กระบวนการสร้างสัมมาทิฐิในพรหมชาลสูตร มาจากการมองเห็นปัญหาของบุคคลที่เป็นมิถิฉาทิฐิ ที่รับสัมผัส (ผัสสะ) ทางผัสสาายตนะ ๖ แล้วเกิดเวทนา ตัณหา อุปาทาน อันนำไปสู่ ภพชาติ และทุกข์ ในที่สุดจากปัญหาดังที่กล่าวมาทำให้เห็นวิธีการวางตัวที่ไม่ถูกต้องเป็นมิถิฉาทิฐิ ที่จะทำให้อยึดติดอยู่ในภพชาติเปรี้ยวได้กับปลาในน้ำที่ติดอยู่ในตาข่าย ไม่สามารถไผ่พ้น จากน้ำได้ นอกจากนั้นยังทรงสอนให้ทำจิตให้เป็นกลาง คือ “ไมยินดี ไมโกรธ” และการมีศีลบริสุทธิ์ พระพุทธเจ้าเป็นผู้ถอนตัณหาอันจะทำให้ติดอยู่ในภพชาติได้แล้ว และชี้ให้เห็นว่า ความเป็นไปได้ที่บุคคลจะหลุดพ้นจากข่ายแห่งความยึดมั่นถือมั่นนี้ ผู้วิจัยมองเห็นปัญหาจากการที่เหล่าพราหมณ์อื่นๆ ที่ยึดมั่นในทิฐิ 62 ประการ เพราะเป็นผู้ไม่รู้ไม่เห็นความจริง เป็นความตื่นนอนของคนมีตัณหา มีผัสสะที่เป็นโทษ ทำให้มีความเห็น ความคิดที่เป็นมิถิฉาทิฐิ หลักธรรมที่เป็นตัวละหรือทำลาย

มิจฉาทิฎฐิ ได้แก่ สัมมาทิฎฐิ การแก้ปัญหาโดยการวิเคราะห์กระบวนการสร้างสัมมาทิฎฐิในพรหมชาลสูตร ซึ่งประกอบด้วย กัลยาณมิตร เป็นผู้คอยให้คำแนะนำ เป็นที่พึ่งให้คำปรึกษา เป็นผู้ชี้ทาง มีศีลเป็นข้อปฏิบัติ ควบคุมกาย และวาจาให้อยู่ในความดีงาม พระพุทธเจ้าสอนให้หยุดการเบียดเบียนผู้อื่นด้วย กาย วาจา ใจ ทรงชี้ให้เห็นว่า ปุถุชนที่กล่าวยกย่องพระองค์นั้น เพราะศีลเป็นสาเหตุทั้งสิ้น จะเห็นได้ว่าศีลเป็นพื้นฐานของมนุษยธรรม เป็นข้อปฏิบัติที่ถูกต้องที่ทำให้มีความปกติ ทางกาย วาจา เป็นแนวทางการดำเนินชีวิตที่ถูกต้อง และด้วยการใช้ปัญญาพิจารณา บุคคลสามารถ จะหลุดพ้นจากอำนาจปรุงแต่งของจิตได้ด้วยปัญญา ด้วยกระบวนการคิดโดยแยกกาย เป็นการรู้เท่าทันผัสสาชยตนะ 6 คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย และใจ เห็นปัญหาและความทุกข์ ตลอดจนเห็นการเกิด ดับ เป็นกระบวนการรับรู้ที่เป็นสัมมาทิฎฐิ คือ มีความเห็นถูกและตรงตามจริง มีศีลเป็นพื้นฐานของชีวิต มีกัลยาณมิตร แนะนำแนวทางที่ถูกต้องรู้เท่าทันการทำงานของอายตนะภายใน อายตนะภายนอก และสัมผัส การที่จะเข้าใจความตรงจุดนี้ถือว่า มีความสำคัญมาก เพราะเป็นธรรมที่ลึกซึ้ง เห็นได้ยาก รู้ตามได้ยาก สงบประณีต ใช้เหตุผลคาดคะเนเอาไม่ได้ รู้ได้จากการฝึกฝน จากผู้รู้จริง พรหมชาลสูตรมีความเป็นมาเนื่องจาก สุปปิยพราหมณ์กล่าวติเตียน พระรัตนตรัย เพราะเป็นมิจฉาทิฎฐิ ซึ่งสามารถแก้ได้ด้วยสัมมาทิฎฐิที่เป็นแนวคิดที่ถูกต้อง ความเห็นชอบ เช่น ความเห็นว่า ทานที่ให้ แล้วมีผล การบำเพ็ญทาน มีผลการบูชามีผล กรรมที่ทำไว้ดีและชั่ว มีผลมีวิบาก โลกนี้มี พรโลกมี มารดามี บิดามี สัตว์ที่เป็นนอปปาติกะมี สมณพราหมณ์ผู้ประพฤติชอบปฏิบัติชอบประกาศโลกนี้และปรโลกให้แจ่มแจ้ง เพราะรู้อย่างตนเองมีอยู่ เห็นว่าทำดีได้ดีทำชั่วได้ชั่วที่ตั้งอยู่บนพื้นฐานของหลักแห่งเหตุและผล เป็นส่วนแห่งบุญ ไปจนถึงการมีปัญญาที่ไถ่ถอนกิเลสที่นอนเนื่องอยู่ในสันดานทำให้ขจัดอกุศล ละอวิชชา ละตัณหา ทำที่สุดแห่งทุกข์ได้จึงจะได้ชื่อว่า เป็นผู้ที่มีสัมมาทิฎฐิ ปัจจัยแห่งการเกิดสัมมาทิฎฐิ มี 2 ประการ คือ ปัจจัยภายนอก ได้แก่ ปรัตติโมสะ และปัจจัยภายใน ได้แก่ โยนิโสมนสิการ การที่สัมมาทิฎฐิจะเจริญขึ้นย่อมต้องอาศัยโยนิโสมนสิการ ช่วยให้สติที่เกิดขึ้นแล้วเกิดต่อเนื่องไปอีก กระบวนการสร้างสัมมาทิฎฐิในพรหมชาลสูตรสรุปได้ ใน 3 ประเด็น และเป็นองค์ความรู้ใหม่ คือ 1) การมีกัลยาณมิตร ดังที่พระพุทธเจ้าตรัสว่าเป็นทั้งหมดของพรหมจรรย์ 2) ศีล เป็นพื้นฐานที่สำคัญในการปฏิบัติตนของมนุษย์ 3) ผัสสาชยตนะ หมายถึงธรรมที่เป็นองค์ประกอบรวมในกระบวนการรับรู้ทางอายตนะ คือ อายตนะภายใน 6 และอายตนะภายนอก 6 และมีวิญญาณ และมีการคิดโดยแยกกายใช้ปัญญา ก็สามารถที่จะหลุดพ้นจากอำนาจปรุงแต่งของจิตได้ นำไปสู่สัมมาทิฎฐิ

ข้อเสนอแนะ

จากผลการวิจัย ผู้วิจัยมีข้อเสนอแนะ ดังนี้

1. ข้อเสนอแนะจากการวิจัย เพื่อนำไปใช้ประโยชน์แก่หน่วยงานต่างๆ เช่น องค์กรในพระพุทธศาสนาหรือสถาบันการศึกษา ผลจากการวิจัยพบว่า กระบวนการสร้างสัมมาทิฎฐิในพรหมชาลสูตรสรุปได้ ใน 3 ประเด็นและเป็นองค์ความรู้ใหม่ คือ กัลยาณมิตร ศีล ผัสสาชยตนะ ดังนั้น หน่วยงานที่เกี่ยวข้อง เช่นองค์กรในพระพุทธศาสนาหรือสถาบันการศึกษาควรนำแนวคิดไปใช้ดำเนินการ ดังนี้ การศึกษาในแนวพระไตรปิฎกวิเคราะห์ต้องอาศัยหลักการ และเนื้อหาที่ถูกต้อง จากพระสูตรในพระไตรปิฎก ดังนั้นผู้วิจัยต้องเข้าใจแก่นแท้ของเนื้อหาสาระในพระสูตร ต้องศึกษาค้นคว้า อิงสาระในพระสูตรเป็นหลักพิจารณา สิ่งสำคัญ

คือต้องมีความแม่นยำในพระสูตร ถูกต้อง ไม่คลาดเคลื่อน และเทียบเคียงในการประยุกต์ใช้กับแนวคิดทฤษฎีอื่นๆ ในการวิจัยบางเรื่องจะมีเนื้อหาที่สำคัญที่ควรเผยแพร่แก่สังคม ดังนั้นจึงมีข้อเสนอแนะว่า ควรจัดรูปแบบที่สามารถจะเผยแพร่ในโซเชียลได้ ศักยภาพวิเคราะห์เรื่องแนวทางการส่งเสริมเผยแพร่ความรู้เกี่ยวกับสัมมาทิฐิผ่านสังคมออนไลน์ (Online)

2. ข้อเสนอแนะในการทำวิจัยครั้งต่อไป

2.1 ควรทำการวิจัยกรณีศึกษาในสถาบันการศึกษาจากการนำหลัก 3 ประการ คือ กัลยาณมิตร ศีล ฝัสดายตนะ ไปใช้เป็นหลักการเพื่อดำเนินการวิจัยตามกรอบแนวคิด

2.2 ควรทำการวิจัยการนำเสนอรูปแบบการสร้างจิตสำนึกต่อสังคมในแนวปฏิบัติภาวนา ประยุกต์วิธีนำไปใช้เพื่อแก้ไขปัญหาในสังคมไทย

2.3 ควรทำการศึกษาเรื่องบทบาทของสัมมาทิฐิกับองค์กรอื่นๆ เช่น สัมมาสมาธิ

บรรณานุกรม

นล นาคนาคา. (2555). ความพึงพอใจของนักเรียนตาดบอดในประเทศไทยต่อหนังสือเสียง หนังสือภาพนูน.

สืบค้น 4 มกราคม 2566 จาก <https://www.doi.nrct.go.th/ListDoi/listDetail?>

พุทธทาสภิกขุ. (2549). *ปฏิกิจสมุปปาทจากพระโอษฐ์*. กรุงเทพฯ: สุขภาพใจ.

พุทธทาสภิกขุ. (2519). *โมกขธรรมประยุกต์*. กรุงเทพฯ: ธรรมทานมูลนิธิ.

พระกวีวรรณ (จันทน์ ชุตินธโร). (2556). *คำบรรยายพรหมชาลสูตร*. พิมพ์ครั้งที่ 11. กรุงเทพฯ: สหธรรมิก.

พระธรรมโกศาจารย์ (พุทธทาสภิกขุ). (2525). *อายตนิยธรรม (ธรรมที่เนื่องอยู่กับอายตนะ)*. สืบค้น

29 เมษายน 2566 จาก <https://www.pagoda.or.th/buddhadasa/2525-5.html>.

พระธรรมธีรราชมหามุนี (โชดก ญาณสิริ). (2538). *คำบรรยายเรื่องวิปัสสนากรรมฐาน เล่ม 7-8-9* พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพฯ: สหธรรมิก.

มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. (2539). *พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย*. กรุงเทพฯ: มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.

มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. (2559). *พระไตรปิฎกและอรรถกถาภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย*. กรุงเทพฯ: มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.

สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (ป.อ. ปยุตโต). (2564). *พุทธธรรมฉบับปรับขยาย*. พิมพ์ครั้งที่ 57. Printed in China.

อำพล บุคตาสาร. (2563). สัมมาทิฐิ: มัชฌิมศึกษาเพื่อพัฒนามนุษย์ที่สมบูรณ์. *วารสาร มจร บาลีศึกษาพุทธโฆสปริทรรศน์*. 6(1), 35-50.

Novabizz. (2565). *การรับรู้ (Perception) กระบวนการของการรับรู้ (Process)*. สืบค้น 29 เมษายน 2566 จาก <https://www.novabizz.com/NovaAce/Behavior/Perception.htm>.